

ДО ДЖЕРЄЛ

Всеволод НАУЛКО

Питання походження народів і дипломатія

Народився 1933 р. у м.Тараша на Київщині. Закінчив 1956 р. Київський університет ім. Т. Шевченка і аспірантуру Інституту етнографії ім. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (1965). Автор близько 350 наукових публікацій, які стосуються теоретичних проблем етносу, питань етногенезу і етнічної історії України та української діаспори, етнодемографічного розвитку, міжетнічних взаємин.

Завідуючий відділом пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, професор Київського славістичного університету. Член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

Обирався членом Адміністративної ради етнології та фольклору Європи від України.

На перший погляд між цими двома поняттями можна помітити мало чого спільного. Однак, не випадково у дипломатичних корпусах багатьох країн працює чимало етнологів. І це зрозуміло, адже крім офіційних законів і положень існує ще надзвичайно багато так званих норм звичаєвого права, які передаються від діда-прадіда і стосуються походження народів, їх ментальності, міжетнічних взаємин. Роль їх надзвичайно велика, а подекуди — вирішальна.

З іншого боку, етногенез народів — це не лише проблема їх виникнення на початкових етапах формування, — скажімо у первісну або рабовласницьку епоху. Етногенетичні процеси відбуваються повсякчасно і зараз, оскільки вся величезна кіль-

кість народів, ця «картинна галерея людства», перебуває у безперервному розвитку, русі: змінюються основні етнічні ознаки (територія розселення народів, особливості їх господарської діяльності, мови, культури, психологічні риси), змінюються і етноси в цілому. Згадаємо, як ще донедавна були відомі слов'янські племена прусів, або латів, які згодом змінили свою етнічну самосвідомість на іншу.

Етногенетичні процеси протягом століть активно впливали на терени розселення народів, формування етнічних і державних кордонів, взаємини між народами, а це вже безпосередньо торкається діяльності тих, хто представляє країни на міжнародній арені — дипломатів. Їх увагу постійно привертають процеси національно-державного будівництва, дотримання норм міжнародного права, виникнення конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних і міжнаціональних взаємин, а також боротьба за національну незалежність і прагнення побудови власної держави.

Надзвичайно багату спадщину щодо опису особливостей походження народів, етнічної структури країн, менталітету і особливо міжетнічних взаємин залишили дипломати, які в різні часи працювали на теренах України: німці С.Герберштейн, Е.Лясота, Г.Доннерсмарк; австрійці Ф.Шебеші, А.Мейерберг, І.Корб; шведи Я.Гільдебрант і Д.Карман; французи Де ля Невіль, Ж.Балюз, Ж.Шерер, Ш.Лесюр; англієць — К.Рондо та інші. Зокрема, Ж.Шерер писав, що український народ формувався протягом 800 років, що минули, а Ш.Лесюр — що початки цієї давньої нації «губляться у темряві століть». (В.Січинський. Чужинці про Україну. — Стереотипне перевидання в Україні. — К., 1993. — С. 158, 173).

Слід підкреслити, що питання походження народів і їх етнічного розвитку надзвичайно складні і вимагають комплексних досліджень. Серед інших галузей знань у процесі аналізу проблем походження народів важливу роль відіграє антропологія — наука про походження людини і людських рас. Наведений нижче матеріал, який стосується листування відомого чеського славіста академіка Любора Нідерле з українським етнографом, антропологом та археологом Федором Вовком засвідчує складність і неоднозначність поглядів обох вчених на проблему походження слов'янських народів.

Повністю листування наведено у публікації В.Наулка «До

питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. К. Вовка (Волкова) // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К., 2001. — С. 206—242).

* * *

Серед величезного за обсягом листування визначного українського етнографа, антрополога і археолога Федора Кіндратовича Вовка чільне місце займає листування з вченими слов'янського світу. Найвизначнішою постаттю серед них був Любор Нідерле — видатний чеський археолог і етнолог, дослідник слов'янської старовини (1865—1944).

Л.Нідерле народився в Богемії 20 вересня 1865 р. Після закінчення філософського факультету Празького університету викладав у ньому, з 1898 р. обіймав посаду професора. Він разом з Ч.Зібртом заснував провідний чеський народознавчий часопис «Cesky Lid» і Чехословацький етнографічний музей у Празі (1896).

Досліджуючи проблеми походження і етнічної історії слов'ян, Л.Нідерле постійно спілкувався з українськими вченими, зокрема М.Грушевським, В.Гнатюком і Ф.Вовком. За видатні наукові досягнення був обраний академіком Чеської й інших академій і Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. 1893 р. перебував в Києві, де за участю В.Антоновича досліджував археологічні колекції.

1893 р. вийшла друком його перша книга «Людство в доісторичні часи», переклад якої на російську мову (1898 р.) здійснив Ф.Вовк. У цій праці висвітлена археологія всієї Європи від палеоліту до середньовіччя включно.

У 1902 р. почала публікуватися окремими випусками завершена 1925 р. величезна 4-томна праця Нідерле «Слов'янська давнина». Ця капітальна праця і дотепер залишається неперевершеною з проблем етногенезу, етнічної історії і культури слов'ян.

Багато відомостей етнографічного характеру міститься в праці Л.Нідерле «Життя давніх слов'ян», опублікованої 1909 р. (у тому ж році вийшов її перший переклад російською мовою), а проблеми етногенезу слов'ян висвітлені у праці «Походження слов'ян».

Нарешті, 1931 р. вийшла друком остання ґрунтовна праця

Л.Нідерле, в якій наводилися підсумки археологічних досліджень — «Керівництво з слов'янської археології».

Характерною рисою праць Л.Нідерле є їх комплексний характер, завдяки чому шляхом співставлення величезного за обсягом суто археологічного матеріалу з загальноісторичними, мовознавчими, антропологічними і етнографічними даними встановлено культурну спільність слов'ян за часів середньовіччя, відтворено їх самобутню культуру і доведено автхтонність походження.

На підставі узагальнення досягнень різних галузей знань Л.Нідерле локалізував прабатьківщину слов'ян між басейном середньої Вісли і Карпатами на заході, Нарвою і Прип'яттю на півночі, Середньою Наддніпрянщиною на сході, верхнім Бугом, Дністром, Прутом і Серетом на півдні. Центр слов'янської території, на думку Л.Нідерле, знаходився на Волині. Зі слов'янами ототожнювалися племена неврів, будинів та скіфів-землеробів Геродота. На його думку, праїндоевропейська мова розпалася на окремі мови ще на початку II тис. до н.е. До I тис. до н.е. існувала спільна балто-слов'янська мова, а слов'янська виділилася у самостійну близько I тис. до н.е.

Концепція давнього територіального розміщення слов'ян знайшла багатьох прихильників, хоча дослідники повоєнного часу дещо розширили прабатьківщину слов'ян — від басейну Одри на заході до Подніпров'я на сході (див. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпіловський Р.В. Походження слов'ян. — К., Наук. думка, 1991. — С. 7).

39 листів Л.Нідерле до Ф.Вовка зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України (Ф.1, №3315—3351). На жаль, листи-відповіді Ф.Вовка, незважаючи на пошуки в Чехії, знайти не пощастило.

Листи Л.Нідерле охоплюють порівняно невеликий проміжок часу: від травня 1891 до грудня 1897 р. Потім листування раптово перервалося.

З листування, яке розпочалося з ініціативи Л.Нідерле, видно, що основні його теми торкалися заснування згаданого народознавчого часопису «Cesky Lid» і відкриття чесько-словацької етнографічної виставки 1895 р., про значення якої такий визначний авторитет в етнографії, як професор С.О.Токарев писав, що вона «була зразком для створення музейних етнографічних ансамблів у різних країнах Європи» (див. Тока-

рев С.А. История зарубежной этнографии. — М., 1978. — С. 335).

У листі до М. Грушевського від 31 січня 1896 р. (Інститут рукопису НАН України, Ф.ІІІ, №39955) Ф.Вовк, згадуючи чудові каталоги цієї виставки писав: «Ви вже мабуть бачили велике видання «Vystava ceskoslovenska v Praze...», се ж уже наші слов'яни, а як у їх гарно виходить. Коли ж то вже ми розживемось на таке?!».

У листі до Бориса Грінченка (ЦДІА, ф.ІІІ, №35958) від 19 березня 1900 р. Ф. Вовк, вказуючи на необхідність створення етнографічного музею в Україні писав: «Треба тільки гарненько усім узятись, то можна такий музей спорудити, що ні перед ким не соромно буде. За чехами нам нема чого ганятись, а усе ж таки треба пригадати собі, який вплив мали такі етнографічні вистави на національне відродження і який гарний музей вийшов з їхньої вистави 1896 р.»

У багатьох інших листах Ф.Вовк неодноразово за зразок бере культурну діяльність і національну свідомість чехів. В іншому листі до Б.Грінченка, говорячи про можливу участь України в Всесвітній виставці в Парижі 1900 р., він писав: «Окрімного місця не дадуть — се вже російський амбасад не пустить, та де у нас гроші тиї, щоб те спорудити і де у нас те національне почуття, щоб це зробити (хіба ми фінляндці або чехи?...» (ЦДІА, Ф.ІІІ, №35955).

Саме на основі цієї виставки 1896 р. було створено зразковий для всієї Європи чехословацький народознавчий музей, директором якого, як свідчить листування, певний час був Л.Нідерле.

Листи Л.Нідерле свідчать про його намагання допомогти Ф.Вовку влаштуватися професором кафедри географії і етнографії Головної школи у Софії (тепер Софійський університет). З цією метою він надіслав на ім'я Міністерства науки Болгарії позитивну характеристику Ф.Вовка, в якій назвав його одним із провідних європейських вчених.

У листі до М.Грушевського від 7 березня 1897 р. Ф.Вовк писав, що Л.Нідерле присв'ятив йому свою останню працю з написом («невтомному зв'язківцеві між нуковим світом французьким і слов'янським...») — див. ЦДІА, Ф.1235, оп.1, №389.

Листування засвідчує значну роль Ф.Вовка у популяризації

досягнень чеських етнографів у найвизначніших французьких виданнях і часописах.

Досить сказати, що, починаючи з 1891 р., у провідних французьких часописах було видруковано 29 його публікацій на праці чеських народознавців, зокрема огляди «Чеського люду», Вісника чесько-словацької асоціації археологів, «Вісника слов'янських старожитностей у Празі», чесько-словацької виставки 1895 р., рецензії на роботи Л. Нідерле, а також М.Бартоша, Ч.Зієррта, М.Вацлавека, К.Чермака, К.Машки, Д.Кжижа, Х.Матейки, А.Прохазки та ін. (див. Вовк Галина. Бібліографія праць Хведора Вовка. 1847—1918. — Українська бібліографія. — Вип.3. — К., 1929).

Ф.Вовк сприяв зміцненню творчих зв'язків між чеськими вченими і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові. У листі від 13 березня 1896 р. до тодішнього Голови НТШ М.Грушевського він радить давати заголовки і розділи галицьких видань «також і по французьки, як це роблять чехи у їхньому «Ceskomu Lidovi». У листі від 7 березня 1897 р. Ф.Вовк просив вислати «Етнографічний збірник» НТШ до Л.Нідерле і Ч.Зібрта і повідомляв, що у свою чергу Нідерле, на його прохання, вишле до НТШ свою працю «Про походження слов'ян». У листі від 12 квітня 1898 р. він писав М.Грушевському про передачу до НТШ двох примірників «Передісторичної археології» Л.Нідерле. У листуванні загалом багато йдеться про переклад цієї праці Ф.Вовком на російську мову і рекомендації Л.Нідерле з приводу конкретних питань перекладу.

Інші епістолярії Ф.Вовка і його дописувачів теж свідчать про широкі творчі зв'язки між чеськими і львівськими науковими установами. Так, Зенон Кузеля у листі від 23 липня 1906 р. повідомляв Ф.Вовка, що став співробітником часопису «Narodopisny Vestnik», який видавався видатним чеським фольклористом Іржі Поливкою (1858—1933). У цьому ж листі З.Кузеля писав про домовленість з Іваном Зілинським, мовознавцем зі Словаччини українського походження, досліджувати діалектологічні межі у південно-західній Галичині і пропонував Ф.Вовку взяти участь у експедиції для етнографічного дослідження регіону.

Чому припинилося листування між Л.Нідерле і Ф.Вовком?

Відповідь можливо міститься у листах самого Ф.Вовка до Л.Нідерле, але вони, як зазначалося, не віднайдені.

На щастя збереглися його епістолярії до інших дослідників, передусім академіків Миколи Біляшівського і Івана Шишманова. Останній, до речі, згодом був послом Болгарії в УНР. Думається, у цих листах міститься відповідь на наше запитання. Причина розходжень полягала у різних поглядах вчених на проблему ролі антропологічного компоненту у походженні слов'ян.

Своєю листівкою до Ф.Вовка від 9 жовтня 1896 р. Л.Нідерле дещо привідкрив завісу: «я скоро закінчу нову книгу (невелику) під назвою «Про походження слов'ян». Ця книга аресована Вам з огляду на заперечення Вами моїх теорій».

Слід зазначити, що, досліджуючи походження слов'ян, Л.Нідерле, як і Ф.Вовк, широко використовував дані антропології щодо морфологічних відмінностей слов'ян та інших народів. Щоб зрозуміти їх, нагадаємо, що після 1842 р., коли шведський анатом А.Ретціус запропонував класифікацію людей за формою голови, виокремивши серед них дві великі групи: доліхокефалів, тобто довгоголових та брахікефалів — короткоголових, з'явилася низка праць (А.Гобіно, Ж.Ваше де Ляпуж, Л.Вольтман, Г.Гюнтер та ін.), у яких робилася спроба визначити особливості історичної долі народів і їх культури залежно від расових відмінностей. Так, француз Ж.Ваше де Ляпуж вказував на нібито безпосередню залежність характеру людей і їх психічних рис від форми головного покажчика: чим довгоголовіша людина, тим вона обдарованіша, енергійніша, життєздатніша і тому її соціальний стан вищий (див. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М., 1978. — С. 174).

Ми залишаємо поза увагою подібні концепції, оскільки Ф.Вовк, як і Л.Нідерле, не мали нічого спільного з ідеологією расизму, хоча зазначену класифікацію за ознаками голови і обличчя широко використовували у своїх дослідженнях.

Так, вивчаючи питання походження давніх слов'ян з урахуванням антропологічних даних кінця ХІХ ст. і узагальнивши їх, Л.Нідерле, особливо у свої першій книзі «Людство в доісторичні часи», дійшов висновку про кількісне переважання серед них доліхокранії (довгоголовості черепів) у сполученні з розвинутою пізніше світлою пігментацією. Формування цього ти-

пу, на думку Л.Нідерле, відбувалося на території, спільній з германцями і сягало неолітичних часів. Теза про переважання довгоголового типу і його перетворення на брахікефалів, як засвідчують наведені нижче листи Ф.Вовка до І.Шишманова і М.Біляшівського, і стала об'єктом його критики.

Згодом поява нових досліджень змусила Л.Нідерле дещо змінити погляди на антропологічні риси давніх слов'ян. Винайдення у слов'янських похованнях брахікранних черепів із залишками темного волосся, переважання серед південних і деяких груп західних слов'ян брахікефалії і темної пігментації привели його до висновку, що праслов'яни не відрізняються ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу. Значне місце у формуванні фізичного вигляду слов'ян Л.Нідерле надавав процесам змішування (див. Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 13).

Вже з листа Ф.Вовка до І.Шишманова від 30 січня 1897 р. стає зрозумілою сутність його критичного погляду на згадані теорії Л.Нідерле. Зокрема він писав: «Работа Нидерле очень интересна и очень содержательна, но её чисто антропологические основы слишком шатки. Главная из них — долихоцефалум древних славян — построена на полу — десяток очень невозможных и далеко не доказанных фактов. Говорит об этих вещах сколько-нибудь серьёзно можно будет только тогда, когда будут сделаны в достаточном количестве раскопки и измерения на живых людях во всех славянских странах, так как это сделали напр., для Франции или Италии. У нас же есть целые страны, где раскопки ещё не начаты, а об измерениях и не слышали, как напр., у Вас в Болгарии... (див. Българско-руски научни връзки. XIX—XX век. Документи. — Софія, 1968. — С. 102).

Ще більш конкретно сутність розходжень між обома вченими виявилася у листі Ф.Вовка до М.Біляшівського від 29 грудня 1902 р. (Наук. архів Інституту археології НАН України, Ф.І): «Щоб там Нідерле не писав, а довгоголовість давніх слов'ян — це наукова нісенітниця і це знає кожний, хто чув хоч перше слово анатомічної антропології. Черепи, себто форма розвою того чи іншого, не міняються і мінятись не можуть, а коли міняються, то тільки і виключно од мішанини з иньшими расами. Це анатомічно елементарна річ. Стало бути, або теперешні слов'яни — не слов'яни, або тії слов'яни, що Ви вико-

пуюте з слов'янських курганів, не були слов'янами. А позаяк Нідерле не естествознавець, а філолог, і Ви усі теж саме, то Вам це і здається так дуже просто: були довгоголовцями, а потім у їх голови покруглили... А щодо Нідерле, то я все чекаю на те, щоб хто другий за його прийнявсь, бо ми з їм приятелі, він за мої примітки у перекладі його книжки і так на мене вже сердиться [...]. Але ж, як я бачу, мабуть прийдеться [...], а німцям його теорія дуже подобається [...] а він, себто Нідерле, оттак як і Хвойка, усе більш і більш сердиться і задирається, а наші й вірять, уха розвішали та й собі туди ж... і Ви, між іншим, теж!».

«Прийнявсь» за Нідерле, як це не дивно, професор Московського університету, а згодом відомий лідер кадетів і Міністр Тимчасового уряду Росії професор Павло Мілюков. Він опублікував критичну рецензію на книгу Л. Нідерле «Проходження слов'ян» у другому номері часопису «Этнографическое обозрение» за 1898 р. Якщо врахувати, що Мілюков ніколи не займався давніми антропологічними типами слов'ян, а досліджував історію Росії петровських часів і, з іншого боку, був у дружніх стосунках з Ф.Вовком, зокрема працював разом з ним у Вищій російській школі суспільних наук у Парижі, стане зрозумілим, чому припинилися дружні взаємини між вченими.

Однак сказати однозначно, хто з них був правий, не так просто. Здавалося б, не викликає сумніву твердження Ф. Вовка, що доліхокефальні слов'яни за кілька століть не могли перетворитися на брахікефалів і Л.Нідерле, якого вважали одним із «запізнілих» представників еволюціонізму, поряд з Джеймсом Фрезером, Ендрю Лангом, Сіднеєм Хартландом, міг помилятися.

Однак масові антропологічні виміри, проведені вже у ХХ ст., показали, що протягом останнього тисячоліття такі відбувалися процеси брахікефалізації, тобто заміни видовженої форми голови короткою. Брахікефалізація спостерігалася у багатьох країнах Європи — Франції, Німеччині, Австрії, Польщі, Україні, а також в азіатських країнах. Цей процес повсюдно розпочався приблизно в середині нинішнього тисячоліття (див. Бунак В.В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды института этнографии АН. Новая серия. — 1959. — Т.ХІХ).

Природа цих епохальних змін не зовсім зрозуміла. Одні

дослідники пояснюють їх змінами у темпах росту організму людини, обумовлених ускладненням соціального життя, інші — екологічними чинниками (див. Сегеда Сергій. Антропология. — К., 2000. — С. 246; Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. — М., 1985. — С. 160).

З іншого боку, як зазначалося, Л. Нідерле у своїх останніх працях, можливо, під впливом зауважень Ф. Вовка, фактично змінив свою теорію еволюції доліхокефалів на брахікефалів на підставі новітніх відомостей про значне поширення серед давніх слов'ян різних антропологічних типів і (на чому наголошував Ф. Вовк) — активних процесів змішування.

Отже, зміна морфологічних ознак давніх слов'ян безумовно мала місце. Але ця зміна відбувалася не тільки внаслідок еволюції доліхокефалів у брахікефали, як вважав Л. Нідерле, але й залежно від кількісного співвідношення зазначених антропологічних груп в процесі їх змішування, на чому наголошував Ф. Вовк.

Поза сумнівом, надзвичайно складне питання походження слов'ян в аспекті участі в ньому антропологічного компоненту ще вимагає подальших досліджень.

